

ӘОЖ 343.352

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛЫМЫСТАРЫНЫҢ ЛАТЕНТТІЛІГІ

Мақсатбеков Ағәділ Мақсатбекұлы

maksatbekov1299@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті Заң факультетінің 2 курс
студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., доцент Муратханова М.Б.

Экономикалық бірқатар дамуларды жүргізуге нақты қауіп төндіретін қазіргі заманның өткір проблемаларының бірі әлеуметтік тұрақсыздандырудың факторы қылмыстық көріністердің, әсіресе сыбайлас жемқорлықтың тұрақты өсуі болып табылады. Қазіргі қазақстандық қоғамның көптеген әлеуметтік-экономикалық проблемаларының ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесі соңғы орында тұрған жоқ. Transparency International халықаралық үкіметтік емес ұйымының деректері бойынша, сыбайлас жемқорлық деңгейі бойынша Қазақстан Гватемала, Лаос, Замбия, Никарагуа және Парагвай сияқты елдермен қатар орналасқан. Сыбайлас жемқорлық деңгейінің 10 балдық шкаласы кезінде Қазақстанды бағалау қоғамның сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейін байқатты. Мамандардың пікірі бойынша, үш балдан төмен дегеннің барлығы мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық көрінісінің жоғары екендігін көрсетеді.

Жыл сайынғы жолдауларда Қазақстан Республикасының Президенті сыбайлас жемқорлық қылмыстарының алдын алу және жолын кесу жүйесін жақсартуға баса назар аударуда. Мәселен, Президент 2014 жылғы қаңтардағы "Қазақстан – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ" атты жолдауында: "аса маңызды да басты міндет – сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегияны қалыптастыру мен іске асыруды жалғастыру" деп атап өткені мәлім.

Халық арасында сауалнама жүргізу, сондай-ақ бірқатар авторлардың қылмыстық істерді зерттеу жүргізу нәтижелері бойынша мемлекеттік органдардағы сыбайлас жемқорлық кеңінен таралған және сыбайлас жемқорлықтың латентті түрлерінің бірі болып табылатыны анықталды. Сыбайлас жемқорлық көріністерінің ең қауіпті және кең таралған түрі ретінде парақорлық болып табылады. Бұл ретте бұл құбылыс жоғары латенттілік және жасырыну дәрежесі бойынша сөзсіз көшбасшылардың қатарына енген. Өкінішке орай, пара алудың анықталған фактілері бойынша жұмыс қылмыстық мінез-құлықты дәлелдеу қиындықтарына және қылмыстарды саралау проблемаларына байланысты нәлдік нәтижемен аяқталады. Оның себептері жеткілікті. Бұл қылмыстың ерекшелігі мен анықтаудың және тергеудің тиімді құралдары жеткіліксіздігінің дәлелі. Табиғи-латентті және жасанды-латентті себептер бар. Осыған байланысты қылмыстың жасырын бөлігін латенттіліктің пайда болу себептеріне байланысты объективті-латентті және субъективті-латентті деп бөліп қарастырамыз.

Қазіргі уақытта азаматтар арасында парақорлық фактілеріне қатысты азғындық қарым-қатынас ғана емес, сонымен қатар құқық қорғау органдарының қызметкерлері де осы қылмыс тобын тергеу кезінде оларға жеткілікті көңіл бөлмейді, бұл осы істерді сотта одан әрі саралауды қажет ететіні анық.

Жасырын түрде орын алған қылмыс өзінің елеулі прецеденттілігіне байланысты жоғары қоғамдық қауіптілігімен сипатталады, бұл көбінесе лауазымды тұлғалардың өз өкілеттіктерін асыра пайдалануға байланысты қылмыстарды жасауына жиі әкеп соғады. Бұндай құбылыс сондай-ақ халықтың құқық қорғау органдарына деген сенімсіздігін туындатады, нәтижесінде латентті қылмыстар санының өсуі ықпал етеді. Бұдан басқа, шетелдік бұқаралық ақпарат құралдарының бағалауы бойынша сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жекелеген шенеуніктерге қарсы іріктемелі түрде пайдаланылады, яғни тек көрсеткіш процестері ғана жүргізіледі, ал көптеген кінәлілер жауапкершіліктен қашады.

Жоғарыда көрсетілгендерден басқа, сыбайлас жемқорлық қылмыстарын анықтаған кезде күрделілікке, сондай-ақ өз өкілеттіктерін жүзеге асыруының адал еместігі де әсер етеді. Қоғамдық бақылаудың болмауы, қызметтің жабылуы көбінесе құқық қорғау және бақылау органдары үшін де оларға берілген өкілеттіктерді мемлекеттік қызмет мүдделеріне қайшы пайдаланатын теріс пиғылды субъектілер үшін қолайлы болып табылады.

Осылайша, сыбайлас жемқорлық деңгейін бағалаудың дәлдігі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес субъектілеріндегі қасақана жасырылған сыбайлас жемқорлықты барынша азайту мен толық жоюға айтарлықтай әсер етеді және тәуелді. Оның негізі сыбайлас жемқорлықтың табиғи жасырын құрамдас бөлігінің айтарлықтай төмендеуімен байланысты.

Статистикалық есептілікте көрсетілген сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің нақты нәтижелері бойынша салада, объектіде және т.б. сыбайлас жемқорлықтың нақты деңгейі мен ауқымын тікелей неғұрлым немесе аз дәл бағалау мүмкін емес деп айтуға болады. Осы деректерге сүйене отырып, айсбергтің су асты бөлігін жарықтандыруда күштер мен құралдарды пайдаланудың нәтижелілігін ғана бағалауға болады. Осылайша, мемлекеттік билік органдарындағы паракорлық туралы ресми статистика көбінесе шындыққа сәйкес келмейді.

Статистикаға сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстардың деңгейі республика бойынша қылмыстардың жалпы санының 0,5% - ын құрайды. Қазақстанда 2013 жылы 359844 қылмыс тіркелген екен.

Мәселен, 2007-2013 жылдар аралығында Қазақстан Республикасында 11 261 сыбайлас жемқорлық қылмысы анықталған. Бұл ретте, осы көрсеткіштің жыл сайынғы өсу үрдісі байқалады, егер 2007 жылы мұндай қылмыстардың саны – 1330 болса, 2013 жылдың нәтижелері бойынша – 1847, яғни 39% - ға өсті. Оның ішінде, сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған лауазымды тұлғалар 2 есеге көп, оған дәлел 2007 жылы олардың саны 633 болса, 2013 жылы – 1121 қылмыс тіркелген.

Сыбайлас жемқорлықтың ең көп тараған фактілерінің бірі паракорлықпен және бюджет қаражатын, оның ішінде мемлекеттік сатып алу шеңберінде алынатын қаражатты жымқырумен байланысты қылмыстар болып табылады. Жыл сайын бюджет есебінен жымқырылған қаражат сомасы өсуде. Мәселен, егер 2011 жылы мемлекетке жүктелген бөтен мүлікті иемдену фактілері бойынша залал 2,7 млрд.теңге сомасына келтірілсе, 2012 жылы – 3,1 млрд. теңге, ал 2013 жылы – 6,3 млрд. теңгені құрап отыр.

Сыбайлас жемқорлық тек жасырын ғана емес, сонымен қатар келісілген сипатқа ие екендігін ескере келсек, ресми статистика сыбайлас жемқорлық қылмыстық қол сұғушылықтардың даму деңгейі мен динамикасын толық көлемде көрсетпейтіндігіне көз жеткізуге болады. Қылмыстылықтың латенттілігін анықтауда азаматтардың өздері жәбірленуші болған құқыққа қарсы әрекеттер туралы сауалдары да ерекше орын алады. Осы сауалнама мәліметтерінің негізінде, мысалы, зерттелетін аймақта анықталған және латентті қылмыстылықтың ара қатынасын анықтауға, құқық қорғау органдарынан қылмыстарды жасыру себептерін анықтауға, зерттелетін қылмыс түрінің жоғары латенттілігіне ықпал ететін мән-жайларды анықтауға болады. Сонымен қатар, сауалнама субъективизм элементтерін де қамтиды.

Нәтижелер сауалнамаға қатысушылардың таңдауына ғана емес, сондай-ақ олардың пәнді түсінуінің тереңдігіне, оларға қойылатын сұрақтардың мағынасына да, алынған жауаптарды өңдеу тәсіліне де байланысты. Сыбайлас жемқорлық жағдайының нақты жағдайы сауалнамаға қатысушылардың пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Сұралғандардың сыбайлас жемқорлық іс-әрекеттері мен олардың жасырын белгілері бөлігінде де бір мағыналы түсінік болуы мүмкін. Мысалы, "пара" ұғымына қатысты респонденттер әртүрлі түсініктерді көрсетеді. Осының барлығы бағалау рәсімдерін жүзеге асыруды қиындатады және азаматтарға құқықтық білім беру мен тәрбиелеу, сондай-ақ бағалаушы-талдаушылардың әдістемелік әзірлеулері тұрғысынан қосымша күш-жігерді талап етеді.

Сыбайлас жемқорлықтың таралу ауқымы туралы халықтың пікірін зерттеу республикалық орталығы жүргізген сауалнаманың деректеріне сүйене біле аламыз. Сұралған адамдардың 60 % - ы немесе 1097 азамат олардың проблемаларын шешуге байланысты адамдарға ақша, сыйлықтар беруге тура келгенін көрсетті, қалған 40% - ы немесе 730 респонденттер мұны ешқашан жасамаған. Сонымен қатар, бұл сұраққа жауап берген респонденттер бұл жол полициясы басқармасының қызметкерлерімен - 15,5%, білім беру қызметкерлерімен – 12,7%, қызмет пен жұмысқа орналастыру кезінде - 11,9 %, мемлекеттік қызметшілермен - 11,3% болған. Сұралғандардың басым бөлігі мұндай мінез-құлықты проблемаларды шешуді жеңілдетуге және жеделдетуге бағытталған қажеттілік деп есептеуге бейім.

Сауалнама нәтижелерін талдау кезінде оларды қылмыстық статистиканың деректерімен тікелей салыстыруға болмайтынын ескеру қажет, өйткені сауалнама процесінде қылмыстар мен қылмыскерлердің саны емес, жәбірленушілердің саны басымдық танытады. Сонымен қатар, сауалнама жәбірленушілердің жалпы санын құқық қорғау органдарына жүгінгендермен салыстыруға және сол арқылы жасырын қылмыстардың үлес салмағын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл деректер ҚР Статистика агенттігінің тапсырысы бойынша жүргізілген сауалнаманың нәтижелерін да растайды, 356 мың респонденттің 3,5% немесе 12 мыңы қылмыстың құрбаны болғанын мәлімдеген, олардың тек 46% немесе 1,6% - ы ғана құқық қорғау органдарына жүгінген.

Сыбайлас жемқорлық көптеген адамдар үшін қалыпты, ал кейде тіпті тиімді құбылыс ретінде қабылданатын сияқты. Мұндай қарым-қатынас сыбайлас жемқорлық қылмыстарының куәгерлер тарапынан сыбайлас жемқорлық қылмыстары фактілері бойынша іс жүргізуге қатысуға ниет білдірмейтіндігінің айғағы. Бұл әдісті латентті қылмыстарды анықтаудың ақпараттық-салыстырмалы әдісі деп атауға болады. Құқық қорғау органдарына, бұқаралық ақпарат құралдарына, өзге де мемлекеттік органдарға келіп түскен қылмыстар туралы арыздарға, шағымдарға, хабарламаларға талдау және алынған нәтижелерді қылмыстық статистика деректерімен салыстыру жүргізіледі. Егер азаматтар парақорлық, немқұрайлылық, қызмет бойынша әрекетсіздік фактілеріне жиі шағымданса, ал қылмыстық статистика деректері бойынша олар аталған қылмыстардың өсуі байқалмаса, онда олардың латенттілігінің артқаны.

Шығарылған айыптау үкімдері мен қозғалған қылмыстық істердің саны арасындағы сәйкессіздік олардың латенттілігінің жоғары дәрежесін ескере отырып, қаралатын қылмыстарды анықтауда олқылықтары бар екендігінің анық дәлелі. 2014 жылдың үш айында лауазымды тұлғалармен жасалған сыбайлас жемқорлық қылмыстары бір жарым есеге жуық анықталды. Өсім 33% құрады (487-ден 648-ге дейін). 2013 жылдың бірінші тоқсанымен салыстырғанда сыбайлас жемқорлық қылмыстарын анықтау 18,5% - ға-653-тен 774-ке дейін артты.

Аяқталған сыбайлас жемқорлық қылмыстық істер бойынша келтірілген залалдың жалпы сомасы 370 миллион теңгені құрады, оның 292 миллион теңгесі немесе 80% - ы өтелді. 13 миллион теңгеге мүлікке тыйым салынды.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарын анықтау құралдарының бірі бақылаушы органдар мен қадағалау органдарының қызметі болып табылады. Осы органдардың жұмысы ашық, құпиялық, жасырын сипатқа ие емес, жедел-ізвестіру қызметі ретінде, бұл жергілікті билік органдарының лауазымды адамдарына олардың сыбайлас жемқорлық қызметін куәландыратын құжаттарды жойып, олар туралы алдын ала білуге, тиісті түрде дайындалуға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, аталған проблемалар тексерулер мен тергеу жүргізетін органдарға қарсы іс-қимыл жасау үшін әкімшілік ресурсты деп аталатын лауазымды тұлғалардың тартуымен жиі күрделенеді. Мұндай жағдай бақылау, қадағалау және алдын ала тексеру органдарын Мұқият дайындауды және сыбайлас жемқорлық туралы белгілерді тексеруді, тексеру іс-шараларын егжей-тегжейлі жоспарлауды және кенеттен жүзеге асыруды қажет етеді.

Сыбайлас жемқорлық қылмысының латенттілігінің осындай жоғары деңгейін ескере отырып, оның тіркелген құрамдас бөлігінің динамикасы осы саладағы нақты криминалдық жағдайды көрсетіп қана қоймай, сыбайлас жемқорлық қылмысына қарсы іс-қимыл тенденциясын көрсетеді деген тұжырымға келеміз. Бұл бағытта тіркелген қылмыстардың өсуін құқық қорғау органдарының белсенділігін көрсеткіші ретінде бағалауға болады, ал тіркелген қылмыстар санының төмендеуін - осы белсенділікті төмендету көрсеткіші ретінде бағалауға болады.

Келтірілген статистикалық мәліметтер мен зерттеу нәтижелері біздің еліміздегі сыбайлас жемқорлықтың табиғаты мен құрылымы мемлекеттік және қоғамдық органдардың оған қарсы әрекет ететін жүйесіне және осы органдардың жүзеге асыратын шаралар жүйесіне қарағанда қиын екенін көрсетеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күресу туралы» заңы.
2. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет туралы» заңы.
3. Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік қызмет көрсету түрлері туралы» заңы.
4. ҚР Елбасының «Қазақстан:2050» жолдауы.
5. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы.
6. «НұрОтан» партиясының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасы.
7. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі агенттігінің жаңа идеологиясы туралы», (Астана, 2014 ж.)